

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΠΡΟΓΟΝΟΙ, ΜΙΣΟΛΟΓΓΙ

(1859-1878)

« Μ' έρριξε εκεί πεντάρφανο παιδάκι ή Μοίρα... »

Παίρνει κανείς βαρεία την ευθύνη, όταν πρόκειται να μιλήσει για ένα έργο τόσο βαθύρριζο και πολύκλαδο όπως είναι το έργο του Κωστή Παλαμά. Γιατί ο υπέροχος αυτός άντρας, που κηδεύσαμε ένα λιόλουστο πρωϊνό του περασμένου Μάρτη, δεν υπήρξε μονάχα ένας μεγάλος ποιητής, που χάραξε νέους δρόμους στη νεοελληνική ποίηση· δεν υπήρξε ένας άφθαστος γλωσσολάστης, που πήρε στα χέρια του την καταφρονημένη γλώσσα του λαού και την ανύψωσε μαζί με τους Έφτανήσιους και τους Κρητικούς σε κοινόν όργανο της βαθύτερης κατανόησης· δεν υπήρξε ο σοφός που διοχέτευσε στον τόπο μας τόσες νέες αξίες, ο γκρεμιστής, τέλος, ενός γερασμένου παρελθόντος. Μά προ πάντων υπήρξε ο βαθύς άνθρωπος, που ζήτησε μιαν ολόκληρη εποχή με τους πόθους της, με τους καύμους της, με τις ανησυχίες της και τα φλογερά της όνειρα, που δωσε σαυτά σάρκα κι' όστα και που έπηρέασεν όσο κανείς άλλος τη νεοελληνική σκέψη. Έτσι ο ρόλος του, στην ευρύτερη σημασία της λέξης, στάθηκε ο ρόλος ενός πνευματικού ήρωα, ενός ήρωα του λόγου, του στίχου και του στοχασμού.

Και πραγματικώς, τί ήταν πριν απ' αυτόν ή νεοελληνική ποίηση και φιλολογία; Σε ποιους δρόμους παράδερνε ή γλώσσα; Σε ποιά σάπια Ιδανικά ήταν στραμμένα ή πνευματική μας κίνηση; Δεν ξεχνάμε βέβαια τη μεγάλη ποιητική παραγωγή της Κρήτης,

που μάς χάρισε έναν « Έρωτόκριτο » και μιαν « Έρωφίλη ». Δέ θέλουμε να υποβιβάσουμε την εξαιρετική σημασία των Έφτανησίων, του Σολωμού, του Βαλαωρίτη, του Μαρκορά και τόσων άλλων, που μάς έδειξαν το δρόμο προς την αληθινή δημιουργία. Μά ο ρόλος του Παλαμά στάθηκε πολύ πιο ριζοσπαστικός, πιο ρηξικέλευθος, πιο καθολικός, ά· και στο πεδίο της καθαρής τέχνης καθυστέρησε κάπως. Ο Παλαμάς παρέμεινε ένας ήρωϊκός βάρβαρος, βάρβαρος στη σημασία που δινε στη λέξη ο Βολταίρος, χαροκτηρίζοντας το τιτανικό έργο του Σαίξπηρ, ένας κάπως πρωτόγονος, μά πολύ ευρύτερος και περισσότερο έπηρεαστικός. Μπορούμε μάλιστα να πούμε πως ο ρουμελιώτης τραγουδιστής ένωσε μέσα του πολλές παραδόσεις: την Κρητική, την Έφτανησιακή, τη Φαναριώτικη και κυρίως τη μεγάλη παράδοση του δημοτικού θρύλου και τραγουδιού. Ο αρχαίος κόσμος κι' ο βυζαντινός τον έπηρέασαν, καθώς κι' ή λογία παράδοση, στα πρώτα του βήματα. Άλλά με το χρόνο, όλα συγχωνεύθηκαν μέσα του, κι' ή δική του προσωπικότητα σκέπασε όλες αυτές τις επιδράσεις. Άλλά μήπως λίγα δανείστηκε κι' από τις ξένες φιλολογίες; Μέσα στο έργο του ακούμε χίλιες φωνές, ακούμε χίλια τραγούδια, μά συγχωνευμένα και συνταιριασμένα μέσα στις δικές του τις ασύγκριτες μελωδίες.

Περίεργη παρουσιάζεται ή σταδιοδρο-

μία τοῦ μεγάλου αὐτοῦ συγκεντρωτῇ τόσων παραδόσεων, τόσων ἐπιδράσεων καὶ μαζί τῆς ἐποχῆς του. Γεννήθηκε στὴν Πάτρα τὰ 1859, μὰ τὰ παιδικὰ κι ἐφηβικά του χρόνια τὰ πέρασε στὸ Μισολόγγι, ἀπ' ὅπου καταγόταν ἡ πατρικὴ του οἰκογένεια. Οἱ Παλαμάδες ἀρχικῶς ἦταν Θεσσαλικῆς καταγωγῆς⁽¹⁾, ἀπὸ τὸ πασίγνωστο κεφαλοχώρι Παλαμᾶς, περίφημο καὶ ξακουσμένο γιὰ τὶς ὠραῖες καὶ καλλίκορμες γυναῖκες του. Οἰκογενειακὲς παραδόσεις ἀναφέρουν πὼς προέρχονταν «*ἐξ οἰκογενείας ἀναγομένης εἰς τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν*»⁽²⁾. Ὁ Παναγιώτης Ἀραβαντινὸς (: Θεσπρωτός), ποὺ ἀφιέρωσε στὴν παλαιότερη δράση τῆς οἰκογένειας ἀξιόλογη μελέτη, βασισμένη, καθὼς φαίνεται, σ' οἰκογενειακὰ χαρτιά ποὺ τοῦ παράδωσε ὁ Θεμιστοκλῆς Παλαμᾶς καὶ σᾶλλες προφορικὲς παραδόσεις, παραθέτει τὴν πληροφορία αὐτὴ θεωρώντας τὴν «*ὡς οὐχὶ εὐκαταφρόνητον*». Ἀλλ' ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, «*ἐξ Ἀσίας Ἑλλήνων τὸ γένος*», γεννήθηκε στὴν Πόλη τὰ 1269 καὶ πέθανε στὴ Θεσσαλονίκη τὰ 1360⁽³⁾, ὅπου σώζεται καὶ τᾶγιο του λείψανο στὴν ἐκκλησιὰ τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Ὡστε εἶναι ἀπίθανη ἡ οἰκογενειακὴ αὐτὴ παράδοση, ἂν ὄχι κι' ἐντελῶς φανταστικὴ. Οἱ Παλαμάδες ὡς νεώτερη οἰκογένεια παρουσιάζονται στὴν ἱστορία ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴ πολλὰ μέλη τῆς διακρίνονται στὰ γράμματα καὶ διακύνονται σὲ πολλὰ σημεία τοῦ τότε ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, προσφέροντας ὑψιστες ὑπηρεσίες γιὰ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννηση τῆς σκλαβωμένης καὶ βασανισμένης ἑλληνικῆς ἐθνότητος. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα, ὅποτε ἀρχίζει νὰ ροδοσκάει στὸν ὀρίζοντα ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση, συναντᾶμε τοὺς Παλαμάδες εἴτε ὡς δασκάλους εἴτε ὡς παπᾶδες στὶς ἐπάξεις, πολεμώντας γιὰ τὸ ξεσκάβωμα τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς. Ἀπὸ τὸ Μισολόγγι ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη κι ἀπὸ κεῖ ὡς τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Ὁδησσό, κι ἀπὸ τὴν Ἀθή-

να ὡς τὸ Βουκουρέστι καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα, διάφοροι Παλαμάδες ἐπὶ δυὸ αἰῶνες ἀκαταπόνητα διατρέχουν τὸ Γένος, μὴ παύοντας νὰ φωτίζουν καὶ νὰ ἐμπνέουν, νὰ μορφώνουν καὶ νὰ χειραγωγοῦν τὴ νιότη πρὸς τὸ δρόμο τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς λευτεριᾶς. Ὁχι μονάχα μὲ τὴ διδασχὴ τους, μὰ καὶ μὲ τὸ φωτεινὸ τους παράδειγμα, μὲ τὴ θυσιαστικὴν ἀντίληψη τοῦ καθήκοντος γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν πατρίδα, πρωτοστάτησαν στὴν πνευματικὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας, μεταβαίνοντας καὶ στὰ πιὸ μακρυσμένα χωριά τῆς ἐθνότητος καὶ μεταφέροντας τὸ φῶς τῆς γνώσης ἀπὸ πόλη σὲ πόλη κι' ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριό. Καὶ τὴν παλαμικὴν αὐτὴ παράδοση ἀκολούθησαν ὅλοι σχεδὸν ποῦφεραν τὸ κλεινὸ αὐτὸ ὄνομα.

Ὁ Παναγιώτης Παλαμᾶς⁽⁴⁾, ὁ γενάρχης ἂς ποῦμε τῆς οἰκογένειας (1722-1803), «*γόνος*», ὅπως λέει ὁ ἴδιος, «*τῆς Θεσσαλίας*», σπούδασε στὸ χωριὸ του πρῶτα, ὕστερα, ἄκουσε ἀνώτερα μαθήματα στὴν Πόλη καὶ τελευταῖα δίδαξε στὴ μεγάλη Σχολὴ τοῦ Γένους, ὅπου νέος μαθήτευσε. Ὁ ἴδιος κατόπι παράδωσε γραμματικὴ καὶ φιλοσοφικὰ καὶ θρησκευτικὰ μαθήματα στὸ Ἱεροσπουδαστήριον τοῦ Ἀθῶ (1753-1759), ἔχοντας ὡς μαθητὴ τὸ μεγαλύτερο ἀναγεννητὴ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, τὸν ἐθναπόστολο κι' ἐθνομάρτυρα Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό: «*Ἐκεῖ ἐτελείωσεν ὁ Κοσμᾶς τὰ γραμματικὰ ὑπὸ κάτω εἰς τὸν διδάσκαλον Παναγιώτην Παλαμᾶν*»⁽⁵⁾. Ὅταν τὸ σχολεῖο τοῦ Ἀθῶ ἐκλείσει ἀπὸ διαφωνίες κι' ἐριδες τῶν δασκάλων του, τότε ὁ Παναγιώτης πῆγε στὸ Μισολόγγι, ὅπου τὰ 1760 οὐστήσεν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα πνευματικὰ κέντρα τῆς Τουρκοκρατίας, τὴν «*Παλαμαῖα Ἀκαδημία*» μὲ τρακόσους μαθητές. Ὑστερα ἀπὸ λίγα χρόνια παντρεύτηκε «*μετὰ τινος νεάνιδος ἐκ τῶν εὐπατριδῶν τῆς πόλεως*» κι' ἀπὸ τότε ἡ οἰκογένεια πολιογραφήθηκε ἐκεῖ καὶ θεωρήθηκε σὰ μισολογγίτικη. Τόσον εὐδόκιμα παράδωσε καὶ τόσον ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν πόλη, ὥστε «*ἀνεδείχθη συμπολίτης*», κι' ἀπὸ τότε ὑπο-

(¹) Παράνικα Μ.: Σχεδιάσμος, Κωνσταντινούπολις 1867 σελ. 94 καὶ σημ. α'.

(²) Θεσπρωτοῦ: Περιοδικὸ Πανδώρα τόμ. 15^ο (1865) σελ. 429.

(³) Παπαμιχαήλ Γ.: Γρηγόριος Παλαμᾶς, Πετροῦπολις 1911 σελ. 1 σημ. 2.

(⁴) Παπαντωνοπούλου Δ.: Πεντηκονταετηρίς τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστάσεως, 1878 σελ. 67-71.

(⁵) Χριστοδουλίδου: Ἀκολουθία τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ, Βενετία 1814 σελ. 16.

γράφεται κι' ὁ ἴδιος Μισολογγίτης. Θεωρώντας τὴν ἀποστολὴ τοῦ δάσκαλου καὶ τοῦ πολίτη σὰν τὶς ἱερώτερες, ὅταν ἐξεσηκώθηκε ἡ Ρούμελη κι' ὁ Βάλτος ἐναντίον τῶν Τούρκων τὰ 1771, κατὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν Ὁρλώφ, ζώστηκε τάρματα, κι' ὁ δάσκαλος ἐκεῖνος, ποὺ ἦταν μαζί καὶ παπᾶς, ἔγινε κι' ἀρειμάνιος καὶ φλογόψυχος ἀρματολὸς γιὰ κάποιο διίστημα. Ὑπῆρξεν ἀπὸ τοὺς λίγους ποὺ κατηχήθηκαν τότε στὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ ποὺ προπαγάνδιζε στοὺς Ἕλληνες ἡ Αἰκατερίνη ἡ Β' (¹), καὶ περιέμεναν «τὴν τοῦ καὶ ἡμᾶς Γένους ἐλευθερίαν», ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραφε σ' ἐπιστολὴ του. Πέθανε τὰ 1803 ὀγδόοντα χρόνων μὲ τῶραμα τῆς ἀπελευθέρωσης μπρὸς στὰ μάτια του. Ὅταν ἔμαθε τὸ θάνατό του, ἓνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους μαθητὲς του κι' ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους Ἕλληνες ὄλων τῶν ἐποχῶν, ὁ Δημήτριος Γαλανός (²), ὁ Ἀθηναῖος Ἰνδολόγος, ὠνόμασε τὸν Παλαμᾶ «τὸ φῶς τοῦ ἑλληνικοῦ ὅμματος», καὶ «τὸ θαῦμα τῆς Ἑλλάδος πάσης» (³). Θρηνώντας γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ δασκάλου του, ἔγραφε στὸν ἱερομόναχο Γρηγόριο ἀπὸ τὴν ἱερὴ πόλη Κασσὶ τῶν Ἰνδιῶν, ὅπου μόναζε μεταφράζοντας τὰ θεῖα βιβλία τῆς βραχμανικῆς θρησκείας, τὰ ἑξῆς: «ὦ, πάλιν με στένειν πεποίηκας καὶ μὴ βουλόμενος. ὦ, πάλιν τῆς πρώτης δευτέρα σου ἐπιστολὴ καὶ τοῦτο τὸ πικρὸν εἶχε καὶ δακέθυμον, τὴν ἀποβίωσιν τοῦ ἀρίστου τῶν ἐμῶν διδασκάλων Παναγιώτου Παλαμᾶ. ὦ Παλαμᾶ, οὐδ' ὅλως στήσαι τὸν πόνον οἷός τ' εἰμὶ καίτοι παραινῶν πατρικῶς ἀποτρέπε με τοῦτο. Ἀλλὰ μήτοι τοι ἐγὼ μόνον στένω; Καὶ αὐτὴ ἡ γραμματικὴ Μοῦσα καὶ στένει καὶ δάκρυα χέει, ἀπολέσασα ἐν ἑτεσί που εἴκοσι, τρεῖς κορυφαίους ὁπαδοὺς καὶ συναρμωστάς, τὸν ἐν Δακίᾳ Νεόφυτον, ὃς ἀπέδειξεν αὐτὴν Νέαν Ἑλλάδα τὸν ἐν Πάτμῳ Δανιήλ, τὸ καύχημα τῶν Κυκλάδων Νήσων καὶ τὸν ἐν Αἰτωλίᾳ Παλαμᾶν, τὸ θαῦμα τῆς Ἑλλάδος πάσης».

Ἄς μὴ μᾶς ξαφνίζει ἡ γλῶσσα τοῦ Γαλανοῦ. Τόσον αὐτός, ὅσο κι' οἱ πολυάριθμοι μα-

θητὲς τοῦ Παναγιώτη κι' αὐτὸς ὁ ἴδιος κι' οἱ γιοί του κι' οἱ ἑγγονοὶ ὑπῆρξαν συντηρητικοὶ καὶ φανατικοὶ θιασῶτες τῆς λόγιας παράδοσης. Τοὺς ὠνόμαζαν «Παναγιωτίτες» (⁴) κι' ἀργότερα «Παλαμίτες» στὰ διάφορα σχολεῖα τῆς Ἑλλάδας γιὰ τὶς συντηρητικὲς καὶ κληρικόφρονες ἰδέες τους. Ὁ Κούμας ἐκφραστικώτατα τοὺς χαρακτήρισε μὲ τὴν ἑξῆς φράση: «Μ' ὅλον ὅτι πολλοὶ ἐκ τῆς σχολῆς ταύτης μεταβαίνοντες εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐδίδασκαν τὰ τέκνα τῶν Φαναριωτῶν καὶ ἐγίνοντο γραμματικοὶ ἀρχιερέων, ἦσαν ὅμως ψιλοὶ γραμματικοί, καὶ γυμνοὶ πάσης ἐπιστημονικῆς γνώσεως» (⁵). Ὁ Κούμας εἶναι κάπως ὑπερβολικός. Κατὰ βάθος, ὁ Παναγιώτης Παλαμᾶς καὶ γενικῶς ἡ οἰκογένεια προερχόταν ἀπὸ παπᾶδες κι' οἱ περισσότεροι μαζί μὲ τὴν ἐκπαιδευτικὴ εἶχαν καὶ σπουδαία θρησκευτικὴ δρᾶση. Εἰδικῶς ὁ Παναγιώτης ἦταν «ἐνθουσιώδης μεγαλοῖδεάτης», καὶ μέσα στὴν ψυχὴ του ἔβρασκε ἡ θεῖα φλόγα γιὰ τὴν ἀναγέννηση καὶ τὴ λευτεριά, ποὺ μετάγγιζε καὶ στὶς ἑκατοντάδες τῶν μαθητῶν του ποὺ τὸν λάτρευαν. Ποιὸς ἄλλος ἀναγεννητὴς ἢ δάσκαλος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔβγαλε τόσους καὶ τόσους μαθητὲς; Κι' οἱ μαθητὲς αὐτοὶ ὀνομαζόνταν Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ὁ ἅγιος κι' ἐθναπόστολος, Δημήτριος Γαλανός, ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἰνδολογίας, Ἀντώνιος Μαρτελάος, ὁ μέγας δημοκράτης τῆς Ζάκυνθος (⁶), Σπυρίδων Τρικούπης, ὁ πρωθυπουργός, Κ. Ραζηκότσικας, Κ. Ψωμάκης, Νικόλαος Μαυρομαμάτης, Κωνσταντῖνος Καραπάνος κι' ἄλλοι (⁷), ποὺ δόξασαν τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα, εἴτε ὡς κληρικοί, εἴτε ὡς δάσκαλοι, εἴτε ὡς ἐπιστήμονες.

«Πατρώζων υἱὸς» τοῦ Παναγιώτη Παλαμᾶ μνημονεύεται ὁ Γιάννης Παλαμᾶς, ποὺ μορφώθηκε κάτω ἀπὸ τᾶγρυπνο μάτι τοῦ πατέρα κι' ἀκολούθησε πιστὰ τὴν παλαμικὴ παράδοση. Ἀφοῦ σπούδασε στὸ Μισολόγγι, πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἄκουσε ἀνώτερα μαθήματα κι' ὅπου

(¹) Αἰνιᾶνος Γ.: Ἀνέκδοτα Βουλγάρεως, Α', Ἀθῆναι, 1838 σελ. 56.

(²) Κούμα Κ.: Ἱστορίαι, τόμ. ΙΒ' 1832 σελ. 556.

(³) Κατράμη: Φιλολογικά Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, 1882 σελ. 142.

(⁴) Σάθα Κ.: Νεοελληνικὴ Φιλολογία, 1868 σελ. 574-578.

(¹) Κοντογιάννη Π.: Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν Β' Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1768-1774), σελ. 71.

(²) Γενναδίου Δ.: Δημήτριος ὁ Γαλανός, 1930.

(³) Τανταλίδης: Ἰνδικὴ Ἀλληλογραφία, Κωνσταντινούπολις 1853 σελ. 8, 9

δίδαξε κατόπιν ὡς δάσκαλος στήν Πατριαρχικήν Ἀκαδημία⁽¹⁾, ὄντας μαζί καί συντάκτης τῆς «Κιβωτοῦ»⁽²⁾, τοῦ μεγάλου ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ ποῦ τυπώνονταν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία καὶ τὴν ἐπίβλεψη τῶν Πατριαρχείων⁽³⁾. Ἀπὸ κεῖ τὸν κάλεσαν οἱ Ἀθηναῖοι γιὰ νὰ διευθύνει τὸ σχολεῖο τοῦ Ντέκα (1810). Τονίζοντας τὴν τιμητικὴν αὐτὴν ἐκλογὴν του, ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἔγραφε: «Τὸν κύριον Γεωργίου Παλαμᾶν ἔλαβον διδάσκαλον τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς αἱ πάσαι μεγαλοπόλεις Ἀθῆναι»⁽⁴⁾. Ἐπὶ ἑπτὰ χρόνια ἔμεινε στήν Ἀθήνα, διευθύνοντας τὸ σχολεῖο τοῦ Ντέκα (1810-1817). Εἰδικῶς μάλιστα ἀναφέρεται κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ὡς ἑνας ἀπὸ κείνους ποὺ οὐστήσαν τὴ Φιλόμουση Ἑταιρίαν, τὴν προάγγελον τῆς Φιλικῆς, μαζί με τὴ Θηρεσίαν Μακρῇ⁽⁵⁾, τὴν κόρη τῶν Ἀθηναίων, ποὺ τραγούδησε σ' ἀθάνατους στίχους ὁ χρυσόφτερος κύκνος τῆς Ἀλβιόνας. Ὁ Παλαμᾶς αὐτὸς τόσο κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀγγλοῦ περιηγητῆ Hughes, ὥστε ἔγραψε τὰ ἑξῆς γιὰ τὴ διδασκαλίαν του: «Μιὰν ἄλλην μέραν συνόδεψα τὸν Ἀλέκο Λογοθέτη στὸ δημόσιον σχολεῖον τῆς Ἀθῆνας. Τὸ κτίριον εἶναι μέτριον, βρίσκεται σ' αὐτὸ μιὰ βιβλιοθήκη, καὶ γύρω στήν αὐλὴ εἶναι οἱ τάξεις οἱ προορισμέναι γιὰ τὰ παιδιά. Ὁ ἀρχιδιδάσκαλος, ὁ κύριος Παλαμᾶς, περνᾷ γιὰ ἕνα ἄνθρωπος προικισμένος με βαθεῖαν μάθησιν καὶ με μιὰν εὐγλωττίαν ἀκαταμάχητην. Ὁ Ἀριστοτέλης κι' ὁ Ἰσοκράτης δὲν εἶχαν μεγαλύτερη φήμην κατὰ τοὺς καιροὺς τοὺς. Ἦσαν μιὰ μέρα δημόσιας διδασκαλίας κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπαγγέλλουν ἕνα λόγον γιὰ τὸν Ὀμηρον καὶ παρευρίσκονται ὅχι μόνον οἱ τακτικοὶ μαθηταί, ἀλλ' οἱ ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως, νέοι καὶ γέροντες, ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ φιλολογίαν. Ὅταν μῆκαμι στήν αἴθουσαν, εἶδαμε τὸν Παλαμᾶν, καθισμένον σὲ μιὰ μεγάλη πολυθρόνα, φορῶντας στὸ κεφάλι ἕνα καλπάκι ψηλὸ σὰ βουνὸ καὶ περιστοι-

χισμένο ἀπὸ ἕνα ἀκροατήριον ἀποτελούμενον ἀπὸ παπάδες καὶ λαϊκοὺς. Τὸ συνηθισμένο μάθημα τῆς τάξεως ἀμέσως ἔπαυε καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς μαθητὰς προστάχθηκε νὰ σηκωθεῖ καὶ νὰ διαβάσει καμμιὰ δεκαπενταρτίαν στίχων τοῦ πατέρα τῆς ποίησης. Ὑστερ' ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀνάγνωσιν, ὁ κύριος Παλαμᾶς σηκώθηκε, ἔβγαλε τὸ καλπάκι του, ἔβηξε δυὸ τρεῖς φορές κι' ἄρχισε νὰ ξηγᾷ τὸν ποιητὴν στίχον πρὸς στίχον, παραφράζοντάς τον στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα⁽⁶⁾. Ὁ Ἀγγλος περιηγητής, συνηθισμένος στὴ θερμὴν καὶ ἐμπνευσμένην διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας στήν πατρίδα του καὶ συγκρίνοντάς τιν μετὰ τὴ γραμματικὴ καὶ στενὴν ἑρμηνείαν τοῦ Παλαμᾶ, ἐπικρίνει τὴ σκοτεινὴν μέθοδον τῆς παραδόσεως τῶν μαθημάτων καὶ τὸ κακομεταχείρισμα τοῦ Ὀμηροῦ ἀπ' τὸ Μεσολογγίτη δάσκαλον. Ἀλλ' ἀποβλέποντας στὰ χαλεπὰ ἐκεῖνα χρόνια τῆς σκλαβιάς καὶ τῆς ἀμάθειας, ὡς εὐλογοῦμε τὴ μοῖραν, ποὺ ὑπῆρχαν ἄνθρωποι ὡς τὸ Γιάννη Παλαμᾶ ποὺ δίδασκαν Ὀμηρον στὰ ἑλληνόπουλα τῆς Τουρκοκρατίας... Τὰ 1817 ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν Ἀθήναν καὶ πῆγε στήν Πόλιν, ὅπου διορίστηκε καὶ πάλιν στήν Πατριαρχικὴν Ἀκαδημίαν. Μὰ τὰ 1821 μόλις σώθηκε ἀπ' τὴν σφαγὴν τῶν Τούρκων, καὶ κατέφυγε στήν Ὀδησσὸν τῆς Ρωσίας, ὅπου δίδαξε ὡς τὰ 1828, ἀφοῦ προηγουμένως δυὸ φορές εἶχε παραδώσει μαθήματα στὸ μεγαλύτερον ἐκπαιδευτικὸν κέντρο τῶν χρόνων ἐκείνων, στὴ Μεγάλῃ Σχολῇ τοῦ Γένους. Ἐκλείσε τὰ μάτια του τὰ 1840 στὸ Μισολόγγι, ἀφοῦ εἶδε τὴν πατρίδα του λευτέρη⁽⁷⁾.

Ἀδελφὸς τοῦ Γιάννη Παλαμᾶ δευτερότοκος ὑπῆρξεν ὁ Γρηγόρης, ποὺ παράμεινε στὸ Μισολόγγι καὶ συνέχισε τὴ διδασκαλίαν, παραδίδοντας στὴ σχολὴν τοῦ πατέρα του, ποὺ διαδέχτηκε τὰ 1800. «Διαδεχθεὶς τὴν σχολαρχίαν τῆς Παλαμαίας Σχολῆς», ἀναφέρει ὁ Ἀραβαντινός, «διετήρησεν αὐτὴν ἐθνωφελῶς καὶ εὐκλεῶς μέχρι τοῦ 1821»⁽⁸⁾. Τότε ξέσπασε ἡ Ἐπανάστασις καὶ

(1) Τανταλίδου Η.: Ἰνδικὴ Ἀλληλογραφία, Κωνσταντινούπολις 1853, σελ. 9.

(2) Παρανίκια: Φιλ. Σὺλλ. Κων., τόμ. ΙΑ' (1898), σελ. 93.

(3) Φιλαδελφείας: Περιοδικὸ Χρυσάλλις, τόμ. Δ' (1866), σελ. 315.

(4) Ἀνωνύμου: Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1817 σελ. 43.

(5) Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος τῆς Βιέννης, φύλλ. 27 Δεκ. 1814, σελ. 651.

(6) Hughes Th.: Voyage à Janina, τόμ. Α', 1821, σελ. 128-129.

(7) Σάθα Κ.: Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθῆναι 1868, σελ. 577.

(8) Θεσπρωτοῦ: Περιοδικὸ Πανδώρα, τόμ. ΙΖ', σελ. 381.

τὸ σχολειὸν φαίνεται πὼς ἔκλεισε γιὰ κάποιο διάστημα. Τὸ ἀνασυγκρότησε ὁ Μαυροκοδράτος⁽¹⁾ μὲ χρήματα πιθανῶς τοῦ Στάνχωπ τὰ 1823. Ἀλλ' ὁ Γρηγόρης τὸν ἀκόλουθο χρόνο (1824) πέθανε ἀπὸ τὶς κακωνχίες τῆς πρώτης πολιορκίας τοῦ Μισολόγγιου «*ἐν ἀκμαίᾳ ἡλικίᾳ*». Κι' αὐτὸς φημιζονταν γιὰ τὴ θερμὴ διδασχὴ του καὶ τὰ πατριωτικὰ του αἰσθήματα, ὅπως κι' ὁ ἄλλος Παλαμάς, ὁ Στάθης, ἀνιψιὸς τοῦ Παναγιώτη. Ἀκολουθώντας κι' αὐτὸς τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων Παλαμάδων, πὺν θεωροῦσαν καθήκον νὰ μεταβαίνουν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ὑπόδουλης Ἑλλάδας, ἀναχώρησε ἀπὸ τὸ Μισολόγγι καὶ πορεύθηκε στὴν Πόλη καὶ στὸ Βουκουρέστι, ὅπου δίδαξε ὡς καθηγητῆς σὲ διάφορα σχολεῖα μέχρι τοῦ 1821. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης, ἂν «*κι' ὑπέργηρος*», κατέβηκε στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν ἀγῶνα, κι' ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὸ νησί Κάλαιο, ὅπου εἶχαν καταφύγει χιλιάδες οἰκογένειες ἀπὸ τὸ Μωρητῆ, τὴ Ρούμελη καὶ τὸ Βάλτο, γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὸ γιαταγάνι τῶν Τούρκων ἢ τὴ φρικτὴ κι' ἀπάνθρωπη αἰχμαλωσία. Ἐκεῖ σύστησε προκαταρκτικὸν σχολεῖον γιὰ τὰ ὄρφανὰ τοῦ πολέμου καὶ τὰ παιδιὰ τῶν καπεταναίων καὶ τῶν στρατιωτῶν πὺν μάχονταν στὴν Ἑλλάδα, παραδίδοντας χωρὶς ἀμοιβὴ καὶ μ' ἐνθουσιασμό, ὡς πὺν πέθανε τὰ 1828. Ἀλλὰ καὶ τὸ φόρο τοῦ αἵματος πλήρωσε ἡ οἰκογένεια κατὰ τὸν μέγαν ἀγῶνα. Ἐξω ἀπὸ τὸν Γρηγόρη, πὺν πολέμησε κι' ἀποβίωσε τότε ὡς ἀγωνιστῆς, κι' ἄλλος Παλαμάς, ὁ Βασίλης, σκοτώθηκε στὸ Μισολόγγι τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1826, ἀφοῦ ἀγωνίστηκε ἡρωϊκῶτα καθ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας. Κατὰ τὴ μάχη τῆς Κλείσοβας, ὁδηγώντας μὴ πάσαρ καὶ σπεύδοντας νὰ βοηθήσει τὸ Τζαβέλλα, τραυματίστηκε θανάσιμα κι' ἔπεσε ἐπικὰ κατὰ τὴν ἐπίθεση.

Ἀλλὰ κι' ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση οἱ Παλαμάδες συνέχισαν τὴ δασκαλικὴ παράδοση τῆς οἰκογένειας. Τὰ 1855 μνημονεύεται ὁ Γρηγόρης Παλαμάς, συγγενὴς τῶν προηγούμενων, πὺν δίδαξε τόσο θερμουργὰ στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῶν Ἱερο-

σολύμων, ὥστε ἡ διδασχὴ του παραμένει θρυλική. Ἦταν σοφός, παραστατικὸς καὶ ρητορικῶτατος. Ἐγραψε τὴν «*Ἱεροσολυμιάδα*», ἥτοι τὴ σύντομη ἱστορία τῆς ἁγίας πόλης, πὺν τυπώθηκε τὰ 1862 στὸ τυπογραφεῖον τοῦ Πανάγιου Τάφου καὶ πὺν θεωρεῖται ἔργο μνημειακὸ καὶ πρωτότυπο, βασισμένο ὅχι μόνον στὶς ἑλληνικὲς κι' εὐρωπαϊκὲς πηγές, μὰ καὶ σ' αὐτὲς τὶς ἀσιατικὲς. Γνώριζε κατὰ βάθος πολλὰς ἀνατολικὲς γλῶσσες. Κι' ὁ ἑγγονος τοῦ Παναγιώτη καὶ γιὸς τοῦ Γιάννη Παλαμά Δημήτρης⁽¹⁾ ὑπῆρξε ἀξιόλογος δάσκαλος, συγγραφέας καὶ καθηγητῆς, πὺν συνέχισε τὴν παλαμικὴ παράδοση. Ἰδεολόγος ἀπὸ τοὺς λίγους τῆς ἐποχῆς, μὲ βαθειὰ γνώση τῶν Γραφῶν καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας, ὑπεράσπισε τὴν ὀρθοδοξία, ὅταν ὁ Μακράκης ἀνατάραιτε τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία μὲ τοὺς νεωτερισμοὺς του. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἑλλάδας σ' αὐτὸν ἀνάθεσε τὴν ὑπεράσπιση, κι' ὁ Δημήτρης Παλαμάς ἔγραψε τότε τὸ περίεργο φυλλάδιο: «*Ὁ κατὰ Μακράκην ἄνθρωπος ἥτοι αἱ νέαι περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἰδέαι αὐτοῦ ὑπὸ Δημητρίου Ι. Παλαμά, πρώην καθηγητοῦ. Μισολόγγιον, τύποις Ἀρτέμη Γουργουρίνη, 1879*», (σελ. 1 - 92). Κι' ἄλλη μονογραφία δημοσίευσε τότε, στὴν ὁποία δέχεται ἰδεοκρατικὸς καί, πράγμα παράξενο, φιλόσοφος ἔγγελανός! Νὰ πὼς τὸν ζωγράφισε ὁ ἀνιψιὸς του Κωστής: «*Ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἀδελφὸς τοῦ πατέρα, ὁ θεῖος, ὁ διδάσκαλος, καθὼς ἀπ' ὅλους κραζόταν, ὁ ἑλληνιστῆς, ὁ θεολόγος, ὁ μυστικιστῆς, ὁ ἡσυχαστῆς, ὁ τεχνίτης τοῦ λόγου καὶ τοῦ Λόγου ὁ διδάχος, ὁ σφραγισμένος μὲ σφραγίδα χάρις μυστηριακῆς, ὁ παράξενος, ὁ κρυφός, ὁ ἐπαγγελμένος ἐξηγητῆς τῶν προφητειῶν τοῦ Ἀγαθαγγέλου, πὺν τὸν καιρὸν ἔκείνον ἔδιναν κι' ἔπαιρναν, τῶν ἀγαθαγγελιστῶν τὸ καύχημα. Πάντα γυρισμένος πρὸς τὰ μέσα του, ζώντας μὲ τὸν νεῖρό του μετρημένα, λόγια του, κινήματα, στασίματα· δέντρο πὺν βαθειὰ συγκοινωνοῦσε μὲ τὸ ἀόρατο ἢ ρίζα του*». (Τὰ Χρόνια μου καὶ τὰ Χαρτιά μου Β, σελ. 15 - 16). Μὰ κι' ἄλλους Παλαμάδες θὰ μποροῦσε ν' ἀναφέρει κανεῖς, πὺν πρόσ-

(1) Βλαχιέρου Ε.: Διήγημα, ἐν Λονδίνῳ 1823, σελ. 23.

(1) Σάθα Κ.: Νεοελληνικὴ Φιλολογία, 1868, σελ. 577.

φεραν ύληρεσίες στὰ γράμματα καὶ στὴν ἰδέα, συνεπαρμένους ὅλους ἀπὸ μιὰ μυστη-
φιακὴ μεταρσίωση καὶ μιὰ φανατικὴ πίστι
στὰ πατρία.

Ἀλλὰ κι' ὁ φόρος τοῦ αἵματος δὲν λη-
σμονήθηκε ἀπὸ τὴν πατριωτικὴ, τὴ θυ-
σιαστικὴ καὶ φιλότιμη οἰκογένεια. Ἐτσι,
ὁ Γιάννης Παλαμᾶς, ἑγγονος τοῦ ὁμώ-
νυμου κι' ὑπολοχαγὸς ὅταν ἐπαναστά-
τησε ἡ Κρήτη τὰ 1866, παραιτήθηκε
ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ, κατέβηκε
στὸ νησί καὶ πολέμησε ἡρωϊκώτατα σὲ
πολλὲς μάχες. Κατὰ τὴ συμπλοκὴ τοῦ
Ἀστερακίου τῆς 16 Ἰανουαρίου 1867 ἔπεσε
«κι' ἐστέφθη ὑπὸ τοῦ ἥρωος καὶ μάρτυρος
τὸ στέφανον». Νά πῶς περιγράφει τὸν
μαρτυρικό του θάνατο ὁ φίλος του βου-
λευτὴς Ρηγόπουλος σ' ἐπιμνημόσυνο λό-
γο πού ἐκφώνησε στὸ μητροπολιτικὸ ναὸ
τῆς Πάτρας: «Τότε ὁ ἱατρὸς Ἰωάννης Βα-
σιλείου, ὅλως ἔνθους, ὁρμᾷ ξιφήρης νὰ βοη-
θήσῃ τοὺς ὀλίγους ἐκείνους ἀδελφούς. Πλη-
σιάζει εἰς τὴν ἱερὰν σημαίαν μας, ἀλλὰ δώ-
δεκα σφαῖραι τοῦ διατρυνῶσι τὰ γενναῖα
στήθη καὶ πίπτει νεκρός... Κατὰ τὴν αὐτὴν
ῶραν καὶ ἓνας ἄλλος ἥρως, τέκνον ἄξιον
τοῦ Μεσολογγίου, ὁ φίλος μας ὑπολοχαγὸς
Ἰωάννης Παλαμᾶς, παλαίων φοβερῶς καὶ
παρατόλμως, ἐξωργήθη καὶ ἐκρουρηθήθη
ἀμέσως ὑπὸ τῶν βαρβάρων. Ἀναβᾶτε ἤδη,
ἀγαπηταὶ σκιαί. Ὁ εἰς ἔπεσε πλησίον τοῦ
ἄλλου εἰς τὸ πεδίου τῆς ἀληθοῦς τιμῆς, ἀ-
δελφοὶ πόνον καὶ δόξης. Καὶ εἶναι τῷ ὄντι
εὐτυχὴς ἁρμονία τὰ δύο ταῦτα τελού-
μενα μνημόσυνα τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Βα-
σιλείου. Οὕτως ἀπέθανον ὁ Βασιλείου καὶ
ὁ Παλαμᾶς, ἥρωες ὁμοῦ καὶ μάρτυρες» (').

Ἀπὸ ἓνα τέτοιο οἰκογενειακὸ δέντρο
προερχόταν κι' ὁ Κωστής Παλαμᾶς. Στὶς
φλέβες του κυκλοφοροῦσεν ἀρχοντικὸν αἷμα
καὶ κληρονομικῶς ζοῦσε μέσα του ὁ φλογερὸς
δαίσαλος, ὁ καλόγερος ἀσκητὴς κι' «ὁ ποιη-
τὴς πολέμαρχος», ὅπως ὁ ἴδιος λέει σ' ἓνα
του ποίημα. Οἱ ρουμελιῶτες πρόγονοι χο-
ροπηδοῦσαν μέσα του. Ἄν καὶ γέννημα
τῆς Πάτρας, ὅμως ἦταν βέρος Μισολογγί-
της. Κι' εἶναι εὐτύχημα πῶς ὅταν ὀρφάνεψε
ἀπὸ πατέρα καὶ μάνα, ὁ θεὸς του τὸν πῆ-

ρε στὸ Μισολόγγι, ὅπου καὶ πέρασε τὰ
πρῶτα του χρόνια. Οἱ θύμησης τῆς οἰκο-
γένειας, πού συνεχῶς ἄκουγε στὸ σπῆτι τοῦ
θεοῦ του, καθὼς κι' οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Μι-
σολογγίου, γαλούχησαν τὰ παιδικὰ χρόνια
τοῦ ποιητῆ, ὅταν μαθητὴς ἀκόμη σεργι-
νίξε μέσα στοὺς δρόμους του, κρατώντας
στὸ χέρι του τὸ μόνο βιβλίον ποὺ διάβαζε
τότε, τὸ «Γέρω Στάθη» τοῦ Λέοντος Μελά.
Τί συγκινήσεις δὲ θάνωθε ὅταν θάβλεπε
τὸ χῶρο τῆς Παλαμαίας Ἀκαδημίας, ἢ θὰ
κύτταζε τὰ χαλάσματα καὶ τοὺς τάφους τῶν
ἡρωϊκῶν προμάχων τῆς Ἐξόδου; Καὶ πραγ-
ματικῶς, ποίος πῆγε στὸ Μισολόγγι καὶ δὲ
συγκινήθηκε βαθύτατα ἀπὸ τὰ συντρίμια
τῆς ἱερῆς πόλης, τῆς πόλης τοῦ Νόρμαν,
τοῦ Βύρωνα, τοῦ Μάγερ καὶ τόσων ἄλ-
λων φιλελλήνων ποῦ πεσαν τὰ 1826 κατὰ
τὴ δεύτερη πολιορκία του; Κι' ἔπεσαν
— τί παράδοξη σύμπτωση στὴν ἱστορία
τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης! — κι' ἔπεσαν
ἀδελφωμένοι, Γάλλοι καὶ Γερμανοί, Ἰταλοὶ
κι' Ἀγγλοὶ, γιὰ τὴ λευτεριά τῆς πάν-
σεπτης καὶ πάναγνης ἑλληνικῆς γῆς. Ἡ
πολιορκία τοῦ Μισολογγίου, μ' ὅλο τὸ
φωτοστέφανο τοῦ μαρτυρίου πού περιβάλ-
λει τὴν Ἐξοδο, μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς
ἄφησεν ἀνεξίλειπτες ἐντυπώσεις καὶ χαρά-
χτηκε βαθύτατα μέσα του. Μὲ τόση μάλι-
στα ἑξαρσιωτικὴ συγκίνηση ἀγκάλιασε κι'
ἀγάπησε τὸν ἱερὸ ἐκεῖνο χῶρο, ὥστε σ' ὅλη
του τὴ ζωὴ θὰ ξαναγυρίζει σ' αὐτὸν μὲ μιὰν
ἀπόκοσμη κι' ἐξαϋλωμένη νοσταλγία. Τὴ δὲ
πρῶτη ποιητικὴ συλλογὴ του θὰ τὴν ἐπι-
γράψῃ «Μισολόγγι» ἀπὸ λατρεῖα κι' ἱερὴν
ὑποχρέωση πρὸς τὸ παλλάδιον ἐκεῖνο τῆς
λευτεριάς, ὅπως ὀνόμαζαν τὸ Μισολόγγι
κατὰ τὴν Ἐπανάσταση.

Ἀλλὰ σηκώνοντας τὰ μάτια του καὶ κυ-
τᾶζοντας μακρύτερα πρὸς τὸ βορρᾶ, τί ξά-
νοιγε καὶ πάλι; Τ' ἀγριεμένα βουνὰ τῆς Ρού-
μελης καὶ τοῦ Βάλτου, τὴ Γκιώνα καὶ τὸ
Ζυγὸ, καὶ πῶς πέρα τις κορφὲς τῶν διακλα-
δώσεων τῆς Πίνδου, τὶς χιονισμένες καὶ
ἀνταριασμένες ἀπὸ τὶς θύελλες τοῦ χειμῶνα
καὶ τὶς καταιγίδες τῆς ἀνοιξῆς. Κάθε κορφή,
κάθε πλαγιὰ τῶν βουνῶν αὐτῶν, ἦταν κι'
ἓνα λίκνο τῆς ἡρωϊκώτερης ζωῆς, ἓνα λη-
μέρι τῆς κλεφτουριάς, ἓνας βοῦμός τῆς ἐλευ-
θερίας. Πράξεις γιγάντιες καὶ παραδόσεις
ἀπίστευτες ὀρθώνονταν γύρω του καὶ

(') Ρηγοπούλου Α.: Λόγος εἰς Βασιλείου καὶ
Παλαμᾶν, Πάτρα 1867, σελ. 11.

φορὰ πού τὰ μάτια του πέφταν στίς βουνοκορφές ἐκεῖνες. Ἀπάνωθι τους κυκλόφεραν ἀκόμη καὶ φτερούγιζαν οἱ ἱσκιόι τοῦ Καραϊσκού, τῶν Κατσαντιωναίων, τῶν Γριβαίων, τοῦ Καραϊσκάκη καὶ τόσων ἄλλων μαρτυρηρῶων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἐπανάστασης. Ἀλλὰ μήπως κι' ἀπὸ τ' ἀντίθετο μέρος τὸ βλέμμα του δὲν ἀντίκρινε μιὰ θεϊκὴ λιμνοθάλασσα μὲ τὰ ὠραιότερα δειλινὰ τοῦ κόσμου, ὅταν ὁ ἥλιος βυθίζεται πέρα πρὸς τὸ Ἰονικὸ πέλαγος; Καὶ πῶς πέρα ἀκόμη ἡ μάτια του ἔβλεπε συχνὰ φουρτουνιασμένο κι' ἄλλοτε γαληνεμένο τὸ κανάλι ἀνάμεσα Κεφαλλονιάς καὶ Πάτρας. Ὅμως ἀπάνω ἀπ' ὅλα γιόμιζαν τὴν ψυχὴ του τὰ λεβέντικα τραγούδια τῆς Ρούμελης, ποὺ σὺν καταρράχτες ἡρωϊσμοῦ πλημμύριζαν τὸ Μισολόγγι καὶ τὰ γύρω βουνὰ κι' ἀντιλαλοῦσαν τὴν τραγικὴ καὶ πονεμένη ψυχὴ τῆς χλιοβασανισμένης καὶ μαρτυρικῆς Ἑλλάδας.

Μέσα σ' ἓνα τέτοιο περιβάλλον καὶ κάτω ἀπὸ τέτοιες ἔντονες φυσικὲς παραστάσεις ἀναπτύχθηκε ἡ νεαρὴ διάνοια κι' ἡ θερμὴ φαντασία του. Ἀλλὰ πῶς πολὺ ἐπηρέασε τὴ σκέψη του ἡ τότε ποιητικὴ καὶ φιλολογικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἑλλάδας. Γεννημένος μέσα σὲ σπῆτι συντηρητικὸ κι' ἀκούγοντας συνεχῶς στίχους ἢ ἔργα γραμμένα στὴν καθαρεύουσα δὲν μπορούσε παρὰ ἐκεῖ νὰ τραβιέται ὁ θαυμασμός του. Κι' οὔτε ἦταν δυνατό νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ κύκλο ἐκεῖνο, πού περιόριζε κι' ἐκνίγε ὁλοῦθε τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Μεσουρανοῦσαν ἀκόμη οἱ Σοῦτσοι κι' οἱ Ραγκαβῆδες, κι' ὁ ἄρρωστος ρωμαντισμὸς τῆς ἐποχῆς δέσποζε σ' ὅλα σχεδὸν τὰ πνεύματα. Ἡ Ἀθήνα καὶ τὰ νεκρά της εἰδωλα κυριαρχοῦσαν κι' οἱ δῆθεν ποιητὲς τῆς περνοῦσαν σὰν ἄλλοι ἡμίθεοι τοῦ λόγου, τοῦ γούστου καὶ τοῦ τραγουδιοῦ. Ἡ παράλογη ἰδέα τῶν καθαρευουσιάνων, ν' ἀναστήσουν τὴν ἀρχαία γλῶσσα ἢ τουλάχιστον νὰ γυρίσουν στὴ γλῶσσα τοῦ Πλουτάρχου, εἶχε κορυφωθεῖ καὶ φτάσει σὲ σημεῖο καθαρῆς παραφροσύνης. Αὐτὸς ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος, ὁ σχολάρχης, νὰ ποῦμε, τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς, εἶχε κυκλοφορήσει πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια τὸ πολὺκορο φυλλάδιο μὲ τὸ τίτλο: « Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου ἢ ἡ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάν-

των. Ἐν Ἀθήναις 1853 » (σελ. 1 - 92). Κι' ὅλοι θαύμασαν καὶ πίστεψαν γιὰ μιὰ στιγμὴ τίς φαντασιοπληξίες ἐκεῖνες σὰ μεγάλες ἀλήθειες. Ἀλλ' ἄρχισε ἀμέσως ἡ ἀντίδραση, μὲ τὴ ρηξικέλευθ, τὴ σοφὴ κι' ἀποσιτωματικὴ ἀπάντηση τοῦ Κωνσταντίνου Ἀσώπιου: « Τὰ Σοῦτσοια, ἦτοι ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος ἐν γραμματικοῖς, ἐν φιλολόγοις, ἐν σχολάρχαις, ἐν μετρικοῖς καὶ ποιηταῖς ἐξεταζόμενος. Ἐν Ἀθήναις 1853 ». (σελ. 1 - 294). Καὶ διαβάστηκε ἀπληστα « τὸ κύκνειον ἐκεῖνο ἄσμα τῆς παρ' ἡμῖν κριτικῆς »⁽¹⁾, ὅπως ὀνόμασε τὴν ἀπάντηση ὁ Ροῖδης, ἀλλ' οὔτε οἱ φιλολογικὲς προτιμήσεις οὔτε ἡ καθαρεύουσα ὀπισθοχώρησε. Βρισκόμαστε ἀκόμα στὰ 1868, κι' ὁ Παλαμᾶς, ἐννιά μόλις χρονῶν, γράφει τὸ πρῶτο του ποίημα κατὰ μίμηση τῶν πρότυπων τῆς ἐποχῆς. Τὸ παραθέτουμε ὡς πρωτόλειο, καὶ γιὰ τὴ μνήμη τοῦ Παλαμᾶ διατηρήθηκε ζωντανὸ ὡς τὰ τελευταῖα του:

Σὲ ἀγαπῶ! ἐφώνησα,
κι' ἐσὺ μ' ἀστράπτων βλέμμα
« Μὴ — μ' ἀπεκρίθης — μή, θνητέ,
τολμήσης νὰ μιάνης
διὰ τῆς παρούσας σου
τάς ὥρας τὰς ὥραιάς
πού ἔζησα σιὸν κόσμον!
Μόνον ἔρχεσαι ἐδῶ
νὰ μοῦ ἐκθέσης ἔρωτα,
καὶ νὰ τὸς κηλιδώσης
τὰς ἀργυρᾶς σελίδας
τοῦ ἀγνωτάτου βίου μου! »
Ταῦτα εἶπεν ἡ ὥραία
κ' ἐνῶ ἔλεγεν αὐτὰ
ἦταν ὠραιότητι
ὡς ἡ νόμφη Εὐριδίκη.
Καὶ ἀπέπη ἀπ' ἐμπρός μου
ὡς ὄναρ σιγμιαῖον,
ἀφήνουσά μ' ἀναίσθητον
στοῦ ἔρωτος τὰς χεῖρας⁽²⁾.

* Ἀς ἀφήσουμε νὰ κρίνει μόνος του ὁ ποιητὴς τοὺς πρώτους στίχους τοῦ ὕστερα ἀπὸ ἑβδομήντα πέντε χρόνια: « Τὸ ποίημα, γράφει, *μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι μόνον γιὰ γέ-*

(1) Ροῖδου Ε.: Περὶ συγγρόνου Ἑλλ. Κριτικῆς, Ἀθῆναι 1877, σελ. 23.

(2) Παλαμᾶ Κ.: Τὰ Χρόνια μου καὶ τὰ Χαρτιά μου, Β', σελ. 49.

λια. Μέσα στην άδεξιούνη του, δὲν ἔχει μήτε τὴν ἀφέλεια, πὺν θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ παιδὶ ἐννιά χρονῶν». Κι' ὅμως εἶχε τότε τὴν παιδικὴ ἀφέλεια νὰ πιστεύει πὺς ἔκανε κάτι μεγάλο: «Μὰ τὸ πρῶτο μου ποίημα, ὅ,τι κι' ἂν εἶναι, τὰγάπησα καὶ τὸ χάρηκα καὶ γιὰ πολὺν καιρὸ περήφανος ἔ- στεκα γιὰ κεῖνο» (Β, σελ. 51). Ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς οὔτε κὰν υποψιάζεταν τὴν αἰσθημα- τική, τὴ μετρικὴ καὶ γλωσσικὴν ἀνεπάρκεια τοῦ τραγουδιοῦ του. Μὲ τὴν ἴδια παιδιατί- κη χαρὰ, μὲ τὴν ἴδια ματαιόδοξην ἀφέλεια παρατηροῦμε νὰ καμαρώνει τὸνομά του, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ βλέπει νὰ δημο- σιεύεται σὲ περιοδικὸ τῆς Ἀθήνας τὰ 1871⁽¹⁾. Εἶχε λύσει ἕνα γρίφο καὶ παρου- σιάζονταν μαζί μ' ἄλλους, ὡς λύτης: «Τὴν λύσιν τοῦ ἀνωτέρου αἰνίγματος ἔπεμψεν ἡμῶν... ἐκ Μεσολογγίου ὁ κ. Κ. Παλαμᾶς». «Ὡ, τί συγκίνηση ἔνιωσε ὅταν ἀντίκρισε τὸνομά του στὶς σελίδες τῆς «Ἐθνικῆς Βι- βλιοθήκης»! «Ἐσκυψα, λέει ὁ ἴδιος, στὰ γράμ- ματα τοῦ περιοδικοῦ μὲ ἀπερίγραπτα χτυ- ποκάρδια. Δὲν τὸ πίστευα. Τὰ γράμματα τυπωμένα, ἀπαρασάλευτα, παρ' ὅλη τους τὴ σιωπὴ, μεγαλοφωνοῦσαν τοῦ κόσμου: «Κω- σταντῖνος Παλαμᾶς». Ἦμουν ἐγὼ»⁽²⁾.

Ἀλλὰ πραγματικῶς ἔμενεν ἐκστατικὸς ὅ- που διάβαζε στίχους ἢ ὅταν ὁ ἴδιος ἔγρα- φε. Τὸ πάθος του, τὸ μεγάλο του πάθος, ἦταν οἱ στίχοι. «Ζοῦσα ἀπὸ τότε σὰν ὑπνω- τισμένος ἀπὸ τὸ στίχο. Ὁ,τι στίχος ἦταν, ἀ- νεξέταστα, ἄκριτα μοῦ ξυπνοῦσε τὴν προ- σοχή, μοῦ κινοῦσε τὸ σέβας, μοῦ γίνονταν πά-θος, μοῦ ὑψώνονταν εἶδωλο». Τὴν ἴδια συγ- κίνηση ἔνοιωθε ὅταν ὁ ἴδιος σύντασσε στί- χους, ὅσο κι' ἂν ἦταν κακότεχνοι, ὅπως δεί- χνουν οἱ παραπάνω πὺν παραθέσαμε. Τοὺς κρατοῦσε βέβαια ἀδημοσίετους, μὰ τὸ 1874 παρουσιάζονται στὸ φῶς τὰ πρῶτα του ποιήματα στὴν καθαρεύουσα καὶ δη- μοσιεύονται σὲ ντόπια ἔφημερίδα τοῦ Μι- σολογγιοῦ, στὴ «Δυτικὴ Ἑλλάδα» τοῦ Γουργουρίνη⁽³⁾. Μαζί μᾶλλον ἀποτελοῦν ὁ- λόκληρη συλλογὴ πὺν μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τυ-

πώθηκαν τελευταῖα σ' ἔφημερίδα. Τρίβει κανεὶς τὰ μάτια του διαβάζοντας τὰ τρα- γουδία ἐκεῖνα τοῦ Παλαμᾶ, τὰ γραμμένα στὴν ψεύτικη καὶ νεκρὴν ἐκείνη γλῶσσα. Ἐφτά χρόνια θυσιάζει τὴν ἔμπνευσή του στὸν ἔρωτα τῶν Σούτσων, ὅπως λέει ὁ ἴ- διος⁽⁴⁾, καὶ τῶν ἄλλων καθαρευουσιάνων τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς, χάνοντας τὸν καιρὸ του μέσα στὴ νύχτα τῆς ψευτιάς. Τὸ ὁμο- λογεῖ καὶ πάλιν ὁ ἴδιος μὲ τὴν εἰλικρίνεια ἐκείνη πὺν τὸν χαρακτηρίζει πάντοτε: «Θαυ- μασμοί μου τότες οἱ τεχνῖτες οἱ βγαλμένοι ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τοῦ Σούτσου καὶ τοῦ Ραγκαβῆ. Μερικοὺς ἀκόμη μὲ προσοχὴ καὶ μὲ κάποια συγκίνηση τοὺς κρατῶ στὴ μνή- μη μου, ὅπως τὸν Παπαρηγόπουλο καὶ τὸ Βλάχο. Κάπου κάπου μὲ νανούριζεν ὁ Ζα- λοκόστας μὲ τὴ σβυσμένη γλύκα τοῦ τρα- γουδιοῦ του... Τὸ λαμπρὸ φῶς κι' ὁ καθα- ρὸς ἀγέρας λείπαν ἀπὸ τὸ διανοητικὸ μαγα- ζὶ πὺν περνοῦσα τίς ὥρες μου»⁽⁵⁾. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Παναγιώτη Σούτσο γράφει: «Δὲ λησμονῶ τὴν ἐποχὴ, πὺν θαυμαστῆς τοῦ Σούτσου εἰμονα καὶ ἡδονικὰ ἀντιλαλοῦσα τοὺς πατριωτικοὺς καὶ τοὺς ὑγροὺς σὰν ἀπὸ νερὸ στίχους του»⁽⁶⁾. Γιὰ τὸ Ραγκαβῆ λέει πολὺ κολακευτικώτερα: «Τὸ ἰδανικόν, πὺν θάμπωνε τὴν ὥριμην ἡλικίαν τοῦ ποιητῆ τῶν «Ἀλγῶν», μὲ εἶχε θαμπώσει καὶ μένα, παιδὶ δεκαῆξη χρόνων»⁽⁷⁾. Πόσο νιώθου- με πὺς ὁ καθαρὸς ἀγέρας καὶ τὸ λαμπρὸ φῶς λείπαν ἀπὸ τὸν πνευματικὸν ὀρίζοντα τοῦ Παλαμᾶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης!

Δεκαῆξη μόλις χρόνων ἔγραφε, συνεχῶς ἔγραφε ποιήματα στὴν καθαρεύουσα, πὺν- γιναν ἐπὶ τέλους συλλογὴ ὁλόκληρη πὺν τι- τοφόρησε «Ἐρώτων Ἑπη». Κι' ὁ Πα- λαμᾶς, πιστεύοντας στὸν ἀστερισμὸ του, στέλ- νει τὴ συλλογὴ στὸ Βουτσιναιὸ ποιητικὸν ἀγῶνα τοῦ 1876, διεκδικώντας τὴ δάφνη τοῦ βάρδου. Ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ποιήματα γραμμένα στὴν «ὑπερκαθαρεύουσα», ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραφε ἀργότερα, κι' ἐπηρεασμένα

(1) Ματαράγκα: Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἔτος 1871, σελ. 148.

(2) Παλαμᾶ Κ.: Τὰ Χρόνια μου καὶ τὰ Χαρτιά μου, Β', σελ. 112.

(3) Δυτικὴ Ἑλλάς ἐν Μεσολογγίῳ, φύλλ. 9, 13, 23 Μάρ. 1874.

(4) Παλαμᾶ Κ.: Τὰ Χρόνια μου καὶ τὰ Χαρ- τιά μου, Β', σελ. 161.

(5) Παλαμᾶ Κ.: Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, 1924, σελ. 56.

(6) Παλαμᾶ Κ.: Γράμματα, τόμ. Β', Ἀθήνα, 1907, σελ. 154.

(7) Παλαμᾶ Κ.: Γράμματα, τόμ. Α', Ἀθήνα, 1904, σελ. 13.

« ἀπὸ τῆ σιχοπλαστικῆ τέχνη τοῦ Ραγκαβῆ ». Ὁ Θεόδωρος Ὀρφανίδης, ὁ γνωστός βοτανικὸς καὶ ποιητής, σὺν εἰσηγητῇ τότε τοῦ Βουτσιναίου, μὲ πολλὴ περιφρόνηση μίλησε γιὰ τὰ ποιήματα ἐκεῖνα καὶ τὰ νόμισε σὰν ἔργα « λογιστάτου γραμματικοῦ », ἐνῶ δὲν ἦταν παρὰ παιδιοῦ δοκιμοσκοπίσματα. Παραθέτουμε ὁλόκληρη τὴν κρίση τοῦ Ὀρφανίδου γιατί τὸ σχετικὸ τεῦχος δὲν ὑπάρχει σὲ καμμιά δημόσια βιβλιοθήκη τῶν Ἀθηνῶν. « Τὸ ἐπ' ἀριθ. 25 ποίημα, Ἐρωτῶν Ἐπὶ, λογιστάτου γραμματικοῦ ψυχρότατα στιχοθετικὰ γυμνάσματα. Ἀλλὰ τὰ γραμματικὰ λέγουσιν ὅτι: οἱ ποιηταὶ γεννῶνται καὶ οἱ ρήτορες γίνονται· εὐχόμεθα λοιπὸν εἰς τὸν ἀδόκιμον ποιητὴν νὰ γίνῃ τοῦλάχιστον ρήτωρ, ἀπ' οὗ μάλιστα ἡ πολυλογία ἔχει παρ' ἡμῶν μεγάλην πέρασιν » (Κρίσις τοῦ Βουτσιναίου ποιητικοῦ ἀγῶνος τοῦ ἔτους 1876, ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ Πανεπιστημίου τῇ 13 Μαΐου 1876 ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ Θεοδώρου Γ. Ὀρφανίδου. Ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστοῦ 178 ὁδὸς Ἐρμοῦ-Πλατεῖα Ρόμβης 9, σελ. 16). Ἄν κι' ἡ κρίσις ἦταν σκληρὴ κι' ἀπαθαρρυντικὴ, ὅμως ὁ Παλαμᾶς δὲν ἔπαψε νὰ πιστεύει στὸν ἑαυτό του καὶ νὰ γράφει ὅλο καὶ νέα ποιήματα στὴν καθαρεύουσα. Ἐπέμεινε μάλιστα στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας, κι' ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ὀρφανίδου « ὡς γραμματικοῦ » δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν. Ὁ Παλαμᾶς, τόσο κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅσο καὶ κατὰ τὴ μεταγενέστερη δὲν θὰ πάψει νὰ δουλεύει τῇ γλώσσᾳ σὰ γραμματικὸς. Εἶναι πρὸς τιμὴν του. Ὅλοι οἱ μεγάλοι, ἀνεξαιρέτα ὅλοι, ὑπῆρξαν σπουδαῖοι γραμματικοὶ καὶ πάλεψαν γιὰ νὰ δώσουν στὸ λόγον γραμματικὴ καὶ λογικὴ ἀκρίβεια. Κι' ἡ κρίσις τοῦ Ὀρφανίδου, ὅσο κι' ἂν ἦταν ἀποκαρδιωτικὴ, ὅμως στὸ σημεῖο ἐκεῖνο εἶχε πετύχει. Ἀλλ' οὔτε ὁ χαρακτηρισμὸς ἐκεῖνος οὔτε ἡ περιφρονητικὴ γλώσσα τοῦ εἰσηγητῇ στάθηκαν ἱκανὰ νὰ κλονίσουν τὴν πίστη τοῦ Παλαμᾶ στὴν καθαρεύουσα καὶ στὰ εἰδῶλα ποῦ λάτρευε. Ὁ ἔρωτας τοῦ Σούτσου κι' ὁ μολυσμένος Παρασχισμὸς τὸν ἐπνίγαν. Παντοῦ νύχτα καὶ κανεὶς δρόμος πρὸς τὸ φῶς...

Μὰ νά, ξαφνικά, ἔρχεται ἡ ἀπολύτρωση. « Ἀστράψε φῶς καὶ γνώρισεν ὁ νιὸς τὸν

ἑαυτό του ». Τὰ κόκκαλα τῶν προγόνων τρίζουν. Ἐνας κόσμος γκρεμίζεται μέσα του κι' ἕνας ἄλλος προβάλλει μπρὸς στὰ ξαφνισμένα μάτια του, κόσμος νέος καὶ λαμπρὸς, οὐρανὸς καταγάλανος καὶ καθαρὸς: Ἦταν μαθητῆς ἀκόμη, ὅταν ἔπεσε στὰ χέρια του ὁ Βαλαωρίτης, ποῦ τοῦ στάθηκε ὁ πνευματικὸς πατέρας του. Ὅταν πρωτοδιάβασε τὸ « Θανάση Διάκον » ἡ καρδιά του φούσκωσε σὰν ποτάμι πλημμυρισμένο ἀπὸ ξαφνικὴ νεροποντή. Ἡ ψυχὴ του ἀναπτέρισε ἀπὸ χαρὰ. Ἐνας ἀνοιξιᾶτικος θαμνοπωτικὸς ἥλιος μπῆκε μέσα της καὶ μὴ φωτοθύελλα συνεπῆρε τὴ σκέψη του. Ἐκστατικὰ προβάλλουν μπρὸς στὰ μάτια του: « Πράσινα βάθη καὶ γαλάζιοι ὀρίζοντες, φῶς, καθαρὸς ἀέρας. Καταρράχτες γκεμίζονται, ποτάμια κυλᾶνε, νερὰ κελαῖδου, βροτιᾶνε καριοφύλλια πέρα, σύννεφα μαῦρα σκεπάζουν τὸν οὐρανό, φωτιές λυσομοανᾶν καὶ πόλεμοι ξεσπᾶνε » (1). Ὁ Βαλαωρίτης. Ἔτσι ὁ ποιητῆς τοῦ « Διακόν » καὶ τοῦ « Ἀστραπόγιαννου » γίνεται ἀποκάλυψη, χαρὰ καὶ μαζὶ διδασκαλία, προφήτης καὶ παιδαγωγὸς του, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, καὶ συνεχίζει μὲ τὰ ἐξῆς ἐκφραστικὰ λόγια: « Δημοτικὴ γλῶσσα, ἐθνικὴ παράδοση, ἐλληνικὴ ἱστορία, πιάνονται ἀπὸ τὰ χέρια καὶ περπατοῦν. Τὸ ἔπος καὶ τὸ δράμα συναλλάσσονται τὸ χορὸ σέροντας, ποῦ χορεύει μὴ φύλλῃ πρώτη στὰ μεγάλα ἔργα καὶ στὰ παιθήματα πρώτη. Πρωϊκὴ φαντασία βασιλοῦσα προστάζει ὁ Βαλαωρίτης... Καθὼς μοῦ συνεπῆρε τότε τὴ φαντασία καὶ τὴν καρδιά, φρόντιζε μαζὶ καὶ γιὰ κάποια ἀναθροφή μου, ποῦ δὲν τὴν εὑρισκα στὸ σχολεῖο καὶ καὶ ποῦ δύσκολα θὰ μ'εὑρισκε στὴν κοινωνία ποῦ ζοῦσα. Χρόνια περνοῦσα στὸ σχολεῖο, στὸ δημοτικὸ, στὸ ἐλληνικὸ, στὸ γυμνάσιο καὶ τίποτε δὲν ὑποψιάζομουν ἀπὸ τῆς ζωῆς ὁλόγυρα τὰ σημαντικὰ. Γλῶσσα, πατριδα, ἱστορία, τὴν ἀλήθειαν τους κανεὶς δὲν μοῦ τὴν δασκάλεψε. Ἐρχεται ὁ ποιητῆς καὶ μὲ μπάζει καὶ σὶν τριῶν τὸ νόημα. Μ' ἀγγίζει μὲ τὸ μαγικὸ ραβδὶ καὶ μοῦ ψιθυρίζει: Ἄνθρωπος εἶσαι καὶ μ' ἕναν τίτλο ἀρχοντιάς ξεχωριστό: ἐλληνικὸν αἷμα καὶ κάτι

(1) Παλαμᾶ Κ.: Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Ἀθήνα 1924, σελ. 57.